

Közvetítők a 19. század első felének pesti hitelpiacán

Általában úgy gondoljuk, hogy az ipari forradalom előtt a hitelezés személyes volt, azaz a tranzakciók nagy része rokonok és ismerősök között zajlott, tehát a hitelhez szükséges bizalom a személyes vagy társadalmi kapcsolaton nyugodott.¹ Aztán létrejött a személytelen és kapitalista hitelpiac, amelyben nem is ismeri egymást a hitelező és az adós, a bankokon keresztül zajlik a hitelezés jelentős része. A kétféle hitelpiac abban mindazonáltal nagyon hasonlít egymásra, hogy mindkettőben fontos szerepet játszik az információ. Csakhogy míg a 19. század második felétől az információ megszerzését a bankok vállalták magukra (pl. külön információgyűjtő osztállyal), addig a bankok előtt elvileg ilyesféle szolgáltatásra nem volt szükség, épp a személyes jellegből adódóan. Az ún. személyes piacnak pont az az egyik attribútuma, hogy a felek ismerik egymást és ezért pontosan tudják, mennyire bízhatnak meg a másikkban. A hitelező és az adós közti üzlet kockázatát (és vele a tranzakciós költséget) jelentősen befolyásolja a bizalom mértéke: ha ismerik egymást, akkor a bizalom nagyobb, a kockázat kisebb. A 19. század első felében a szaporodó betétlázások, tehát a kölcsönök egyre növekvő arányú bebiztosítása arra utal, hogy a hitelezés ezen korszakában (vagy annak vége felé) a hitelezők már biztosítékot akartak kapni arról, hogy valamikor majd viszontlátják a pénzüket, vagyis a bizalom valamiért megbillent.²

Clifford Geertz 1978-as rövid tanulmányában a paraszti piacokat vizsgálta egy marokkói bazár példáján keresztül.³ A hagyományos piacok látszólag nagyon jól vizsgálhatók a modern közgazdaság módszertanával, működésük jól példázza a (neo) klasszikus iskola által elképzelt piaci mechanizmust: mindenki maximális profitra törekszik, próbál olcsón vásárolni és jó áron eladni, az árak egyértelműen a kínálat és kereslet viszonyától függnék. Ugyanakkor a bazárnak és vele a paraszti piacoknak van egy olyan aspektusa, amely mégis felborítja ezt a megközelítést: ez pedig az információhoz való hozzáférés. Geertz ezt úgy fogalmazza meg, hogy a piaci szereplők nem azt keresik, hogy miként tudnák a lehetőségeket a legjobban a saját javukra fordítani, hanem azt próbálják megtudni, hogy egyáltalán milyen lehetőségekkel bírnak.

¹ A tanulmány az MTA–OSZK Res libraria Hungariae Kutatócsoportja 19. századi Könyv- és Sajtótörténeti Műhelye, továbbá az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoportja kutatási programjának keretében készült el.

² Erről lásd Bácskai 2010; Somorjai 2010.

³ Geertz 1978.

Geertz tanulmányának eredménye kiindulópont lehet a hitelpiacok működésének vizsgálatához is. A banki hitelezés megjelenése előtt az információ hiánya volt talán a rendszer legnagyobb problémája: hogyan tud egymásra találni a hitelező és az, akinek pénzre van szüksége? A bankok nagy előnye lesz majd, hogy ezt az „összekapcsolódási problémát” egy csapásra megoldják, de a 18-19. században a kérdés még nagyon is akut volt. Ugyanis épp a betáblázások megnövekedő száma utal arra, hogy a rendszer változóban volt, és egyre nagyobb erővel merült fel az információhoz jutás kérdése.

A Hoffmann – Postel-Vinay – Rosenthal szerzőhármás a 18. század végének párizsi hitelezését vizsgálta az ottani közvetítők szerepén (és megmaradt forrásain) keresztül, vagyis a vizsgálat bázisát a párizsi hiteléletben egyre nagyobb szerepet játszó közjegyzők jelentették.⁴ Amit a közjegyzők nyújtottak az nagyon röviden összefoglalható. A korabeli Franciaországban sem létezett pontos és minden birtokra kiterjedő nyilvántartás. Azaz minden kölcsön esetében bizonytalan volt, hogy a hitelért cserébe biztosítékul felajánlott adott ingatlanra van-e már jelzálog bejegyezve. Az adósok eladhatták birtokukat anélkül, hogy ezt a hitelezők tudták volna. Ez persze jócskán megnehezítette a hosszú lejáratú, akár generációkon keresztül is áthúzódó hitelek létrejöttét. Erre a problémára jelentettek megoldást a közjegyzők. Tisztában voltak a felek pénzügyi viszonyaival, mert hozzáfértek a házassági szerződésekhez, végakaratokhoz, eladási és kölcsönzési szerződésekhez. Egymás között is megosztották az információkat, ezért szinte mindig akadt közjegyző, aki ismerte az érintettek viszonyait. Így még egyfajta verseny is kialakult köztük, ami tovább csökkenthette a visszaélések számát. Ennek ellenére egy-egy család vagy személy általában ragaszkodott a már bevált jegyzőkhöz, ami arra utal, hogy a nótáriusok is megértették a bizalmi alapon működő rendszer alapvető fontosságát (jóllehet, ettől még minden bizonnal akadtak visszaélések).

Az ipari forradalom előtti francia fővárosban mind a kölcsönzők, mind a hitelezők rendszeresen fordultak a közjegyzőkhöz, vagyis a közjegyzők mobilizálták a pénzt: nem ők adták, viszont összekapcsolták az érdeklődő feleket, és így óriási összegeket tudtak megmozgatni. Nem azért, mintha ők folyósították volna a pénzt a kölcsönökhöz, hanem mert pozíciójuknál fogva kiterjedt adatbázissal rendelkeztek. Szerepük egyszerre volt személyes és személytelen; személyes, mert az ő információikra épített mind a két fél, és személytelen, mert a hitelező és az adós többnyire nem ismerte egymást.

Hasonlóan Párizshoz, Magyarországon is már a bankok megjelenése előtt megszületett az igény a pénzügyi-, és vele együtt az áruközvetítői feladatok iránt, de ezt a feladatot nem hivatalos közjegyzők, hanem az ún. alkuszok⁵ látták el. A továbbiak-

⁴ Hoffman – Postel-Vinay – Rosenthal 1991, illetve Hoffman – Postel-Vinay – Rosenthal 1998.

⁵ Az alkuszokra egyébként számos néven és nyelven hivatkoznak a források: a szépirodalomban lehetnek hajhászok (például Nagy 1844), a statisztikákban Sensalen (például Vojdisek 1822), Negotianten

ban róluk lesz szó, miközben a vizsgálatukkal talán pontosabb képet nyerhetünk a rendi Magyarország hitelpiacának működéséről is.

Az 1898-as *Közgazdasági Lexikon*⁶ *alkusz* címszó alatt a következő meghatározást adja: „... aki kereskedelmi ügyletek megkötésének közvetítésével iparszerűleg (sic) foglalkozik”. A szócikk megkülönbözteti a teljesen szabadon dolgozó alkuszokat a hatóságilag szabályozott tőzsdealkuszoktól, de történelmi visszapillantást nem ad, így a 19. század elejének helyzetéről nem nyújt információt.

A *Zsidó lexikon* ezzel szemben már sokkal inkább a kérdéses időszakot érinti. A következőt írta a *hajhász* szócikk alatt 1929-ben Zsoldos Jenő:

„A XIX. sz. negyvenes éveiben a magyar társadalom valósággal a zsidó egyéniség megtestesülését látta a hajhászoknak nevezett ügynökökben, akik tőkét szereztek maguknak és uzsoráskodtak. Még az irodalomban is megvetéssel és gúnnyal szóltak róluk: Nagy Ignác, Gaal József, Bernáth Gáspár, Szigligeti Ede stb. A magyar zsidókat bántotta ez a hang és 1846. (sic) társulatot alapítottak, melynek tagjai arra kötelezték magukat, hogy azzal, akit egyszer uzsoráskodási bűnön kaptak, nem társalognak, maguk mellett meg nem tűrik és őket «megvetés és utálat tárgyává teszik»..”⁷

A *Zsidó lexikon* szócikke tehát összemosza az alkuszt/hajhászt az uzsorással, és ennek okát egyrészt a korabeli (1840-es évekbeli) társadalom nehezen megfogható általános véleményében látta, másrészt viszont kiderül, hogy forrása saját hivatkozása alapján is az 1840-es évekbeli irodalmi vélekedés volt. Adja magát, hogy az alkuszokat először tehát az irodalmi munkák segítségével próbáljuk megtalálni.

Nagy Ignácnak eredetileg a *Honderűben* jelent meg *A hajhász* című karcolata.⁸ Az írásból kiderül, hogy a hajhászok gyakorlatilag mindenese, nem csak pénzzel foglalkoznak. Bármit beszereznek, de azért minden esetben a pénz körül forog a tevékenységük. Nagy pedig éppen a különböző pénzügyi visszaélésekre hegyezi ki az írását, ezeken keresztül mutatja be a tipikusnak tekinthető hajhász karriert. A tipikus karrier helyett talán helyesebb tökéletes vagy sikeres karrierről beszélni, hiszen az egész leírás a meggazdagodásról szól. Legalulról indul a karrier, a gyufaárus szintjéről, ahol a tipikus leendő hajhász megkezdte működését. A következő állomások között szerepel a sorsjegyarúsítás, a szállás-kommandálás, a végállomás pedig a megállapodott, saját pénzéből hiteleket nyújtó tehető vagy akár gazdag tőkepénzes állapot. A karrier során szerepel még zálogtevékenység, árverési csalás, házassági haszonlesés, vagyis morálisan többnyire negatív előjelű tevékenységek:

(például *Adressbuch* 1815), *Unterhändler* (1841–42-es pesti adóajstrom), a jogi irodalomban *proxenetae* (1840: XVI. tc., illetve Kolgyári Császár 1840: 151).

⁶ „Alkusz” szócikk. In: *Közgazdasági Lexikon*. Budapest, 1898. 122–123.

⁷ „Hajhász” szócikk. In: *Zsidó lexikon*. Budapest, 1929. 339.

⁸ Nagy 1844.

Nagynak ezek az igazán fontos stációk, hiszen célja a hajhászok másokat kihasználó, és a csalások sorozatára épülő üzletelésének bemutatása.

Ami miatt ez a szöveg érdekes, túl azon, hogy szándékán kívül érzékletes leírást ad a korabeli társadalom hiányos pénzügyi ismereteiről, az a hajhász közvetítői tevékenysége. Az összes esetben, amelyet Nagy leír, a legszembetűnőbb az alkusz közvetítő szerepe. Olyan tevékenységet végez, amely minden bizonnyal létezett korábban is – épp a Geertz és az amerikai-francia szerzőhármass tanulmányában tárgyalt aszimmetrikus információs helyzet miatt –, de ekkora már bevett és törvényben szabályozott szakma lett. Ahogy már említettem, ha nincs csalás és visszaélés az ügy során (azaz Nagy egyoldalú megítélését kicsit félretesszük), akkor az alkusz tevékenysége érdemben képes az ügyfelek tranzakciós költségeit csökkenteni, vagyis időt, energiát, és akár pénzt is spórolhatnak vele.

Hasonló leírást ad a közvetítőkről (Kolgyári) Császár Ferenc az *Aradi vészlapok*-ban, *Az alkuszok* címmel.⁹ Munkája sok szempontból nagyon hasonlít Nagy írására,¹⁰ de mivel Császár jogász volt és kifejezetten váltóügyekkel is foglalkozott,¹¹ a hangsúlyt is máshova helyezi. Kiemeli, hogy az alkuszok tevékenységét szabályozó törvény megszületése óta még többen is lettek a hajhászok, de ennek oka csak az, hogy nincs kereskedés és nincs hitel. Ő is elsősorban a visszaéléseket sorolja fel a művében, az alkuszok szerepét viszont – Naggyal szemben – kifejezetten alapvető fontosságúnak ítéli:

„[A]z alkuszok a mai időben már azon láncszem, mely az egész ismert és nem ismert világ népeit összefűzve tartja, azon szükséges mészhomok, mely nélkül a birodalmak nagy építménye minden oldalról ingadoznék; azon örökvándor zsidó, ki a széles nagy világon mindenütt s mindig jelen van, kezdettől végig, a nap és éj minden perczében, végre azon vegyítő elem, mely nélkül a mai kereskedő pénzvilágban már semmi sem történhetik meg, még csak egy valamire való – vagy, a mint szokták mondani, egy becsületes – bukás sem.”¹²

További irodalmi munkák elemzésétől most eltekinthetünk, lényegüket tekintve újat nem tesznek hozzá az eddigiekhez. Érdeemes inkább más forrásokat keresni.

Szintén narratív, de kevésbé irodalmi forrás például Franz Schams Pestről írt 1821-es munkája, amelyben található pár oldal az alkuszokról („Die Sensalen oder Zubringer”) is.¹³ Egyértelműen az eladók és vásárlók közti közvetítő tevékenységüket emeli ki, legyen szó az üzletben akár ingatlanokról, akár pénzügyekről. Ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy igazi hites alkuszokat („beeidete Sensalen”), amilyenek Bécs-

⁹ Császár 1844.

¹⁰ A két írásmű közti hasonlóságról Luchmann Zsuzsanna értekezett, lásd Luchmann 1997.

¹¹ Kolgyári Császár 1840.

¹² Császár 1844: 372.

¹³ Schams 1821: 484–485.

ben is vannak, Pesten nem találni (tehát hiányolja a hatósági engedélyezést), ezért jobbnak tartja a Zubringer megnevezést. Schams sem tudja elkerülni az általánosítást, amikor a tevékenységükről beszél, és a korábban említett szerzőkhöz hasonlóan ő is megpróbálja megbecsülni a csoport felekezeti összetételét. Szerinte a zsidó és nem zsidó alkuszok arányára Pesten hat az egyhez. Nagy Ignác 1844-es véleménye szerint kizárólag zsidók álltak alkusznak,¹⁴ Császár ezt nem állította egyértelműen, nála keresztények és nők is végeztek alkuszi munkát, bár az általa leírt „tipikus” csalást is zsidó alkuszok követték el.¹⁵

Az alkuszokról alkotott kép azonban nem függött a véleményalkotó vallásától; Löw Leopold főrabbi Kossuthal keveredett vitába 1844-ben a *Pesti Hírlap*ban a zsidóság asszimilációjáról. Kossuth álláspontja szerint a zsidóknak fel kellene adniuk a szokásaikat, csak így lehet remélni a beolvadásukat. Löw viszont épp erre a totális asszimilációs elképzelésre reagált a következőképpen: „Vagy gondolná-e Ön, hogy p.o. Mendelssohn nem volna-e méltó a polgári jogra, mivel disznóhúst sohasem evett, s hogy az *aljas* [kiemelés tőlem – S.Sz.] pesti hajhász e jogra méltóbb, mivel sódart eszik?”¹⁶ A sódar egyébként visszatérő eleme az alkuszokról alkotott képnek, megjelenik Nagy Ignác már említett *A hajhászában* is, amikor azt írja, hogy az alkusz már „annyira haladt a józan polgárosulásban, hogy a sódarhoz derekasan hozzálát”.¹⁷ Az alkuszokat (és kifejezetten a zsidó alkuszokat) a kortárs vélemények tehát valahová a társadalom határára csúsztatják ki; sehova nem tartoznak igazán, pontosabban mindenki igyekszik elhatárolódni tőlük, ugyanakkor tevékenységük létjogosultságát többnyire nem kérdőjelezzik meg. Más források talán képesek a képet tovább árnyalni.

Az 1840. évi XIX. törvénycikk foglalkozott először az alkuszok tevékenységének szabályozásával.¹⁸ A hivatalos álláspont szerint a kereskedelmi testület felvételi vizsgájának (ahol a különböző áruajták tulajdonságainak, illetve a különböző mértékegységek ismeretét, valamint könyvviteli tudást kértek számon) teljesítése, illetve az aktuális hatóságnál letett eskü után az alkusznak két számlakönyvet is vezetnie kellett, egy ún. „első feljegyzési kézikönyvet”, illetve egy „rendes” könyvet. Ennek pontos módját is megadja a jogszabály, ahogyan azt is, hogy mekkora alkuszdíj kérhető a közvetítésért: 5000 forint alatt fél százalékot, 5000 forint felett pedig minden 100 forint után negyed százalékot. Különböző pénzbüntetésekkal sújtható az alkusz, ha nem vezet szabályosan könyveit, vagy ha az adott árut azzal a nyilvánvaló céllal túlbecsüli, hogy magasabb díjat kaphasson tevékenységéért. A törvénycikk megkülönbözteti a váltó-alkuszt, akinek külön vizsgát kellett tennie a „váltó-foglatosságokról”.

¹⁴ Nagy 1844: 106.

¹⁵ Császár 1844: 372.

¹⁶ *Pesti Hírlap* 1844. június 2. 376.

¹⁷ Nagy 1844: 106.

¹⁸ 1840: XIX. tc. A kereskedői testületekről és az alkuszokról.

A törvény feltehetően azt a kaotikus helyzetet akarta felszámolni, amely a kortárs tárcairodalomból kirajzolódott. Aprólékos szabályozásával (még az alkuszok díjazásának maximális összegét is megadja!) nyilvánvalóan az óriási mértékűnek tartott csalásokat akarta visszafogni. A törvények azonban többnyire már csak fennálló helyzetre reflektálnak, így feltételezhető, hogy az alkuszok nem az 1840-as év szülöttei voltak, megjelenésük korábbra keltezhető. A visszatekintésben segíthetnek a pesti címtárak és útikalauzok, illetve egy adólajstrom is. Annál is inkább, mert benyomások helyett ezek szerzői többnyire a hivatalos adatokat használták fel, ennek ellenére természetesen egyáltalán nem biztos, hogy a számok akárcsak megközelítőleg is pontos adatot mutattak.¹⁹ Mégis érdemes felhasználni őket, mert olyan ritka források, amelyek az állami statisztikák megindulása előtt megpróbálkoznak összesítést nyújtani.

Az alkuszok semmilyen néven nem szerepelnek sem az 1803-as,²⁰ sem az 1805-ös²¹ pesti *Adressbuch*-ban, viszont az 1815-ösben²² már igen. Méghozzá két helyen is: egyszer a belvárosi listán mint „Sensalen” 16 fővel, másodszer pedig a lipótvárosi felsorolásban, „Sensalen und Negotianten” néven 27 fő. Összesen tehát 43-an vannak. Joseph Vojdisek 1822-es Pesther Adressbuchjában is szerepel a „Sensalen” kategória, de csak a külön tárgyalta izraeliták között.²³ Összesen 14 főt talált, és csak Pesten. Dorffinger 1827-ben 44 főről ír („Negotianten und Sensalen”).²⁴ Az 1827-es címtárból megint csak hiányoznak az alkuszok,²⁵ de Patacsich 1831-ben 40 főről számolt be, akiket „Vevést s eladást Szerzők (sensal)” néven illesztett be munkájába.²⁶

A pesti 1841–42-es adólajstromtartalmaz két „foglalkozást illető adófelsorolást” is, de a kettő valójában egy lista, csak először németül, másodszer magyarul és németül, habár a két felsorolás nem minden ponton egyezik egymással. A csak német nyelvű, korábbi szövegben szerepel egy „Sensalen” rovat, 76 fővel, fejenként 1 forint 15 krajcáros adóval, de a végösszeget nem töltötték ki, azaz nem adták össze az adójukat.²⁷ Ugyanez a rovat ott van a magyar-német, talán végleges változatban is, „Alkuszók” (sic) néven, (szintén 76 fő), de a fejenkénti adónál áthúzták az 1 forint 15 krajcárt, és csak 1 forintot állapítottak meg.²⁸ A végösszeg ennek ellenére 95 forint

¹⁹ Lásd ehhez Bácskai Vera megállapítását: „A szerzők adataikat többnyire a hivatalos, tanácsai nyilvántartásokból merítették, Häufler erre egyenesen utal is, s egyúttal kifejezi kétségét ezek megbízhatósága iránt, amennyiben csak futólag 35 olyan kereskedőt sorol fel, akiknek cégét ismerte ugyan, de a hivatalos nyilvántartásokban nem szerepeltek.” Bácskai 1972: 295.

²⁰ *Adressbuch* 1803.

²¹ Ráth 1805.

²² *Adressbuch* 1815: 148, 157.

²³ Vojdisek 1822: 230.

²⁴ Dorffinger 1827: 481.

²⁵ *Adressbuch* 1827.

²⁶ Patacsich 1831: 95.

²⁷ 1841–42 pesti adólajstrom: 330.

²⁸ 1841–42 pesti adólajstrom: 357.

lett, azaz mégis 1 forint 15 krajcárral számoltak. Van azonban egy másik rovat is pár oldallal odébb a magyar-német szövegben, „Alkuszok” néven (rövid 'o'-val).²⁹ Ide három főt jegyeztek be, fejenként 1 forinttal, az összesítésben is 3 forint szerepel. A mellé írt német szó az Unterhändler, és így keresve fellelhetők a tisztán német listán is (szintén 1 forintos adóval).³⁰ A 76 fős csoport az izraeliták, míg a 3 fős alkusz társaság a nem zsidók között szerepel, tehát a német összesítés nyelvileg is elkülönítette őket, míg a magyar fordítás nem tudott mit kezdeni a különbséggel, maradt tehát mindkét esetben az alkusz szónál, csak a zsidó csoportét hosszú o-val írta.³¹

Különösen érdekessé teszi a forrást, hogy alig egy évvel az ex-lex állapotot szabályozó törvény bevezetése után közel 80 alkuszt találtak a városi tanács hivatalnokai. Vagyis a törvény nem vezetett csökkenéshez, vagy legalábbis nem azonnal.

Egy újabb útikalauz, a Kieszler-féle *Wegweiser* 1848-49-ből viszont már a nagykereskedők testületének tagjai között sorolja fel az ún. esküdt vagy hites alkuszokat („Beeidete Sensale”³²). A korábbi forrásokban soha nem szerepeltek ilyen pozícióban, általában vagy külön számolták össze őket, vagy a „nicht incorporirten”, tehát nem bejegyzett kategóriába kerültek,³³ így az 1848–49-es helyzet határozott előrelépés a korábbi társadalmi státuszukhoz képest. Azonban mindössze ketten vannak (egyikük a „Landesprodukten”, míg másikuk a „Wechsel-Geschäften” területről), és a tagságon kívüliekről a forrás nem szól semmit – pedig ha ketten is bejutottak a testületbe, akkor nyilván többen is működtek a városban (feltehetően az 1841–42-es adólajstrom majdnem 80 alkusza sem tűnt el nyomtalanul), róluk azonban nem esik szó.³⁴

Amit a számokból kiolvashatunk, annak alapján 1815-től már biztos bevett szakmának lehet tartani az alkuszi közvetítést, továbbá az is látszik, hogy Pest városának és környékének nagyjából 40 alkuszra volt szüksége az 1830-40-es évekig, amikor a szám megduplázódott.

Ha a felsorolások mögé nézve megpróbáljuk a személyeket is elérni, akkor csak az 1815-ös Adressbuchot tudjuk összevetni Vojdisek 1822-es listájával, mert csak ez a két forrás tartalmazza a neveket (és címeiket) is. Mindössze egy név van, amelyik mind a két listában szerepel, Falk Leopoldé, aki 1822-ben a Waisnerstrasse (mai Váci utca) 270 alatt volt megtalálható. Elhamarkodott lenne ebből messzemenő követke-

²⁹ 1841–42 pesti adólajstrom: 360.

³⁰ 1841–42 pesti adólajstrom: 334. Palugyai Imre említi, hogy a 14. században is élt már az alkusz elnevezés, amelyet németül is megad: „Unterkauffel”. Lásd Palugyai 1852: 230.

³¹ Nagy Dezső az adólajstromról írott tanulmányában a Sensalen mellett a Mäkler szót is megadja, de ilyen elnevezés az eredeti listában sehol nem szerepel, ugyanakkor Nagy az Unterhändlert egyáltalán nem említi. Lásd Nagy 1988: 520. A lajstromban a nem zsidók között található egyébként egy Negotianten rubrika is, 55 fővel, akik a magyar fordításban a „kis-árosok” megnevezés alatt szerepelnek, így én sem soroltam őket az alkuszok közé.

³² A többes szám általában Sensalen, itt mégis Sensale szerepel csak.

³³ *Adressbuch* 1815.

³⁴ Kieszler 1848: 58.

tevéseket levonni, de úgy tűnik, az alkusz szakma nem volt élethosszig tartó foglalkozás, Nagy és Császár írásaival összhangban feltételezhető, hogy inkább csak egy állomást jelentett a vállalkozók életében.

Az alkuszok tevékenységüket általában kávéházakban és szállodákban folytatták. Így például a Király utcában az Orczy vagy a Herzl kávéházban,³⁵ de hasonló hely volt az Angol Királyné, a Huszár, a Redoute, a Wurm, a Paris vagy a Magyar Király.³⁶ Ennek oka könnyen megmagyarázható azzal, hogy a nyilvános helyszínek nyújtották a legjobb lehetőséget a kapcsolati tőke megszerzésére és felhasználására egyaránt, nem utolsó sorban pedig az újabb üzletek nyélbeütésére is ilyen helyeken volt a legnagyobb esély. Ugyanakkor az alkuszok nem csak a kávéházakban voltak elérhetőek, hanem üzletet vagy boltot is vittek, legalábbis az 1815-ös címtár szerint.³⁷

További információk nyerhetők a szóbeli peres anyagokból. Igaz ezek nem kifejezetten pesti, hanem Pest megyei források, de az alkuszok tevékenységének megvilágításában ezek is segíthetnek. Ráadásul a tanúskodó vagy érintett alkuszok mind pestiek vagy budaiak.³⁸ A tanúvallomások során az alkusz kifejezést használják az érintettek. Nem csak azok, akik hivatkoznak rájuk, de vallomásukban maguk is, amikor a foglalkozásukról kérdezik őket. Vagyis bevett és elfogadott szakma képviselőiként jelennek meg. Az 1843–1848 közötti Pest megyei anyagban legalább 12 alkusz neve bukkan fel.³⁹ Közel 100 peres esetből 28 hitelüggyel foglalkozik, és ebből a 28-ból 12-ben tűnnek fel alkuszok: 8 esetben biztosan alkuszok, 4 esetben alkuszként tevékenykednek, de a vizsgálati anyag nem adja meg a foglalkozásukat. Vagyis a peres anyagban nagyjából 30%-os arányban jelennek meg hitellel kapcsolatos eljárások, és ezeknek is körülbelül 30%-ában bukkantak fel az alkuszok mint az ügyletek tevéleges résztvevői.

Az alkuszok létszámán túl az általuk megmozgatott összegek is árulkodnak tevékenységük volumenéről. A peres ügyek alapján az tűnik jellemzőnek, hogy ahol hajhász is megjelent a tranzakcióban, ott általában nagyobb összegek mozogtak: a 12-ből mindössze két esetben volt 1000 pengőforint alatt a vitatott összeg, a többi 10 000 és 55 600 forint között oszlott meg. A nem alkuszok segítségével nyélbeütött üzletek esetében is vannak nagy tételek, de megint csak azt lehet mondani, hogy az arányok a hajhászoknak „kedveznek”. Tehát, bár kicsi a alkuszok részvételével zajlott megvizsgált hitelszerződések száma, mégis meglehetősen biztonsággal lehet azt mondani, hogy a hajhászok intézték a nagyobb pénzek mozgatásával járó ügyeket. Ez arra utal,

³⁵ Frojimovics – Komoróczy – Pusztai – Strbik 1995: 222.

³⁶ MNL PmL IV.88. az 2577, 2579, 2581, 2591, 2606, 2635 esetek anyagában.

³⁷ *Adressbuch* 1815: 148 és 157. „Gewölbe” szóval hivatkozik a forrás a helyiségre, amely kétségkívül nem a lakást jelenti, hanem valamiféle üzlethelyiséget. Ezt erősíti meg, hogy egy-egy házszám alá többen, akár négyen is tartoznak.

³⁸ MNL PmL IV.88.

³⁹ MNL PmL IV.88. 2565, 2577, 2579, 2596, 2612, 2634, 2635, 2650. További esetek, amikor a tevékenység szinte egyértelműen alkuszra utal, de nem derül ki a foglalkozás: 2606, 2609, 2613, 2640.

hogy a kisebb összegeket a pénzre vágyók fel tudták hajtani közvetítők nélkül is, de a nagyobbak esetében már igénybe vették az alkusz pénzbe kerülő szolgáltatását is.

A kétféle rendszer egymás mellett élésére bőven találhatunk példát a pereket vizsgálva. Bethlen Olivér hadnagy, hogy kifizesse tartozását szabójának, nem alkuszt keresett meg, hanem elment a pékjéhez és neki adta zálogba a briliánsgyűrűjét, amelynek árából ki tudta egyenlíteni a számláját a szabómesternél.⁴⁰ Ez persze nem egyértelműen hitel-, inkább zálogügy, de megvilágítja, hogyan működhetett a bankok előtti rendszer. A hadnagnak ki sem kellett lépnie a személyes kapcsolati köréből, hogy a szükséges összeget megszerezze. Más kérdés, hogy a tranzakciós költségek valószínűleg magasak voltak: a gyűrű feltehetően többet ért, mint amennyit kapott érte, és a zálogért többet kellett visszafizetnie, amikor kiváltotta (ha egyáltalán kiváltotta). Ez a személyes vonal szűnik meg az esetek egy részében, és felváltja egy másfajta, és – legalábbis, ami a tranzakciós költségeket illeti – talán hatékonyabb módszer. Lanfranco Antal kereskedő szintén zálogba akart tenni 10 db sorsjegyet. Ő azonban már alkuszra bízta az ügyet, azaz a kereskedő már nem a Bethlen hadnagy-féle utat járta, nem ismerősein keresztül bonyolította az ügyeit, hanem keresett egy alkuszt (akit egyébként – az alkusz vallomása szerint – korábbi ügyek kapcsán már ismert korábbról), és rajta keresztül próbált pénzhez jutni.⁴¹ Persze mondhatnánk, hogy egy sorsjegyet nehezebb elhelyezni, mint egy briliánsgyűrűt, de ez csak akkor lenne igaz, ha azt is elfogadnánk, hogy egy fűszerárus általában jobban ért a pénzügyekhez, mint egy pék az ékszerekhez. Mert Lanfranco esetében egy fűszerárus vette zálogba a papírokat (igaz, csak egy hónapra), amelyek végül Gyarmati György kereskedőhöz kerültek, akit szintén az alkusz ajánlott Lanfranconak. Természetesen mind a két esetben hangsúlyos a bizalom – akár a szomszédos pékről, akár kipróbált alkuszról van szó –, amely bizalom a személyes kapcsolaton alapult, az eredmény mégis különbözik az alkusznak a péktől eltérő szerepe miatt. Az összes megvizsgált perben az alkuszok soha nem a saját pénzüket kínálták fel az üzletek során, mindig csak az összekapcsolást végezték a felek között. Az a fajta csalás sorozat, amelyet Nagy és Császár egyaránt felidéz, azaz a végletekig kiszigerelt adósok kálváriája a peres anyagokból nem rajzolódik ki. Az alkuszok valóban az információhiányt, illetve az információs aszimmetriát igyekeztek felszámolni, és nem saját vagyonukat forgatták. Ez persze nem zárja ki, hogy egy alkuszból később akár uzsorás is váljék, de akkor már nem nevezhető hajhásznak. Ahogyan azt sem zárja ki, hogy az alkuszok között voltak csalók is – épp ezért kerültek be közülük számosan a perekbe.

A peres anyagokból kiolvasott számok akár igazolhatják is az életképeket, hiszen számos visszaélés köthető alkuszokhoz, de elképzelhető az is, és ez az életszerűbb, hogy a „személyes” hitelpiacon valóban nagy számban vették igénybe a szolgáltatásukat. Ha viszont feltételezzük, hogy nem volt hitelpiac, vagy legalábbis nem műkö-

⁴⁰ MNL PmL IV.88. szám nélkül.

⁴¹ MNL PmL IV.88. 2565.

dött megfelelően, ahogyan ezt a szakirodalom és a források is sok esetben állítják, akkor meglepő, hogy a hitelügyekben elindított peres ügyek 30%-ában megjelentek a profik, akiknek az volt a munkájuk, hogy kapcsolatot teremtsenek hitelező és leendő adós között, vagyis olyan emberek, akik egyértelműen a hitelpiacból (is) éltek. A narratív források mindegyike megemlíti ugyanakkor az alkuszok sokoldalú közvetítői tevékenységét, ami megerősíti, hogy csak pénzügyi közvetítésből megélni nem lehetett, vagy csak nagyon keveseknek sikerülhetett,⁴² ez pedig bizonyos mértékig igazolja, hogy a hitelpiac működése nem volt olajozott. Mégis, a perekben csakis hitellel és záloggal kapcsolatos ügyekben szerepeltek alkuszok, ami viszont arra utal, hogy ez irányú tevékenységük vált talán a legjellemzőbbé az 1840-es években, ahogyan a narratív források is a pénzügyi közvetítői tevékenységüket igyekeztek a leginkább (negatív) példákkal illusztrálni.

Mindezek alapján a következőket lehet megállapítani. Az 1810-es években már biztosan megjelentek az alkuszok Pesten, akik megpróbálták kiküszöbölni a fokozódó hitel-tevékenységek támasztotta egyre égetőbb információs hiányt. Nyilván működtek korábban is hasonló tevékenységet végzők, de mivel törvény nem született róluk, feltételezhető, hogy szerepük kevésbé volt meghatározó. Az 1840-es törvény, illetve az ebben az évtizedben rájuk találó magyar nyelvű kritikai irodalom is azt mutatja, hogy az alkuszok jelenléte és tevékenysége valószínűleg ezekre az évekre ért el olyan arányokat, hogy azt már a törvényhozás és a társadalom is érzékelte. Ha valóban nem létezett volna hitelpiac, vagy legalábbis annyira lokális és személyes lett volna, ahogyan az néha felmerül, akkor a hajhász szakma sem tudott volna megkapaszkodni. Ahogyan Párizsban, itt is egyre nagyobb igény jelentkezett nagyobb összegekre, és ezzel párhuzamosan jelent meg a megoldás, amely képes volt a tranzakciós költségeket csökkenteni. Az analógia, azaz a francia jegyzők és a magyar alkuszok összevetése azért lehet érdekes, mert ugyanarra a problémára jelentenek hasonló, de nem egyforma választ. A kiinduló szituáció ugyanaz volt: az ipari forradalom vagy a kapitalista átalakulás küszöbén álló társadalomban megjelent az igény egy összetettebb hitelpiacra, leginkább a tőkeallokációt megnehezítő információhiány miatt. Párizsban hivatalos személyekre hárult a közvetítés feladata, míg Pesten magánszemélyek vállalkoztak a piaci úr betöltésére, akikből majd csak hosszú évek elmúltával vált hatóságilag elismert személy.

Ismertetett munkáját Nagy Ignác azzal a figyelmeztetéssel zárta, hogy őrizkedjünk a hajhászoktól.⁴³ Az 1840-es években azonban, úgy fest, már nem volt életszerű a felhívás, még ha számos csalást is lehetett a közvetítők rovására írni; az alkuszokra egyre nagyobb szükség volt, és egyre több feladatot láttak el az átalakuló pesti hitelpiacon.

⁴² Nagy Dezső az alkuszok nagy számát azzal magyarázza, „... hogy a kereskedelmi szervezet mégsem volt olyan kiépített, ezért volt szükség a közvetítőkre, akiknek bizonyára megvoltak a maguk kliensei, akiknek a kereskedők áruit felajánlották és piackutatással is foglalkoztak”. Nagy 1988: 532, 19. lábjegyzet.

⁴³ Nagy 1844: 144.

FORRÁSOK

Pest Megyei Levéltár (MNL PmL)

IV.88. Szóbeli perek, Pajor Titusz szolgabíró anyaga, 1843–1848.
1841–42 pesti adórajstrom (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény).
Pesti Hírlap, 1844.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Adressbuch der königlichen Freystadt Pesth 1827. Pesth, 1827.

Adressbuch der Königlichen Frey-Stadt Pesth. Pesth, 1815.

Adressbuch der Stadt Pesth auf das Jahr 1803. Ofen, 1803.

Bácskai Vera 1972: Pest társadalma és politikai arculata 1848-ban. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából 19*. Budapest, oldalszám.

Bácskai Vera 2010: Hitelviszonyok Pesten és Budán a 19. század első felében. *Aetas* (25.) 2. 19–44.

Császár Ferenc 1844: Az alkuszok. *Aradi vészlapok*. 369–388.

Dorffinger, J. A. 1827: *Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königl. ung. Freystadt Pesth*. Pest.

Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea 1995: *A zsidó Budapest*. Budapest.

Geertz, Clifford 1978: The Bazaar Economy: Information and Search in Peasant Marketing. *The American Economic Review* 68. 28–32.

Hoffman, Philip T. – Postel-Vinay, Gilles – Rosenthal, Jean-Laurent 1991: Information and Economic History: How the Credit Market in Old Regime Paris Forces Us to Rethink the Transition to Capitalism? *The American Historical Review* (104.) 1. 69–94.

Hoffman, Philip T. – Postel-Vinay, Gilles – Rosenthal, Jean-Laurent 1998: What do Notaries do? Overcomming Asymmetric Information in Financial Markets: The Case of Paris, 1751. *Journal of Institutional and Theoretical Economy* (154.) 3. 490–530.

Kieszler, Johann 1848: *Wegweiser für Pesth 1848/49*. Pest.

Kolgyári Császár Ferencz 1840: *A váltóóvások*. Buda.

Közgazdasági Lexikon 1898: „Alkusz” szócikk. 122–123.

Luchmann Zsuzsanna 1997: A zsidó alakja a reformkori életképekben. *Kalligram* 6. 11–12. <http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/1997/VI.-evf.-1997.-november-december-Roman-terseg/A-zsido-alakja-a-reformkori-életkepekben> – Utolsó letöltés: 2013. január 25.

- Nagy Dezső 1988: Egy születő nagyváros lakosságának foglalkozási megoszlása a pesti 1841/42 évi adólajstrom alapján. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 22. Budapest, oldalszám.
- Nagy Ignác 1844: A hajhász. *Honderű* 1844. 106–111. és 138–144.
- Palugyai Imre, ifj. 1852: *Buda-Pest szabad királyi városok leírása*. Pest.
- Patacsich József 1831: *Szabad Királyi Pest városának leírása*. Pest.
- Ráth, Paul 1805: *Adress-Kalender, der königlichen Freystadt Pesth, auf das Jahr 1805*. Waitzen, 1805.
- Schams, Franz 1821: *Vollständige beschreibung der königlichen Freystadt Pesth in Ungern*. Pest.
- Somorjai Szabolcs 2010: Pest-Pilis-Solt vármegye adósai és hitelezői a 18. század második és a 19. század első felében. *Aetas* (25.) 2. 5–18.
- Vojdisek, Joseph 1822: *Adressbuch der königlichen freyen Stadt Pesth*. Pesth.
- Zsidó lexikon* 1929: „Hajhász” szócikk. 339.